

Nehring, Przemysław

Historia i retoryka w "Vita Sancti Pauli primi Eremitae" św. Hieronima

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 29 (309), 107-119

1996

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Katedra Filologii Klasycznej

Przemysław Nehring

HISTORIA I RETORYKA W *VITA SANCTI PAULI PRIMI EREMITAE** ŚW. HIERONIMA

Vita Pauli jest jednym z najwcześniej datowanych utworów św. Hieronima¹. Dzieło powstało około 375 roku² na pustyni Chalkis, gdzie jego autor prowadził życie pustelnicze. Ponieważ temperament i niezwykła ambicja św. Hieronima powodowały, że najlepiej czuł się wśród ludzi, stąd też jego ascetyczna „przygoda” trwała co najwyżej dwa i pół roku i zakończyła się powrotem do cywilizacji³. Czas spędzony na pustyni poświęcił między innymi nauce hebrajskiego, co miało później zaowocować sławnym przekładem Biblii. Romantycznej fascynacji ascetycznym trybem życia dał wyraz we wspomnianym już *Żywocie św. Pawła*.

Niewątpliwie inspiracją do pracy nad tym utworem był powszechnie już wtedy znany *Żywot św. Antoniego*⁴ napisany przez św. Atanazego Aleksandryjskiego między 357 a 361 rokiem. Biskup Aleksandrii, podobnie jak Hieronim, pisząc swe dzieło przebywał na pustyni. Chociaż

* Za podstawę przy pisaniu niniejszego artykułu posłużyło mi wydanie: „*Vita Sancti Pauli primi Eremitae*” di Girolamo, ed. R. Degórski, Roma 1987.

¹ Tylko kilka listów Hieronima może być z całą pewnością datowanych wcześniej. Zob. M. Fuhrman, *Die Mönchsgeschichten des Hieronymus, Formexperimente in Erzählender Literatur*, [w:] *Christianisme et formes litteraires de l'antiquité tardive en Occident*, Fondation Hardt, Genève 1977, s. 69.

² Zob. E. Coleiro, *St. Jerome's Lives of the Hermits, Vigiliae Christianae*, 161–168 (1957), s. 161.

³ Na temat życia św. Hieronima i jego osobowości zob. H. von Campenhausen, *Ojcowie Kościoła*, tł. K. Wierszyłowski, Warszawa 1967, s. 295–343.

⁴ Athanase D'Alexandrie, *Vie D'Antoine*, ed. G. J. M. Bartelink, Paris 1994.

nie był to pobyt do końca dobrowolny⁵, to jednak Atanazy potrafił docenić walory życia ascetycznego. *Vita Antonii* jest pochwałą tej życiowej drogi ku świętości i zachętą do jej naśladowania. Ten szczególny w jego spuściźnie literackiej utwór, który odbiega charakterem od pozostałych dogmatyczno-polemicznych dzieł biskupa, dał początek nowemu literackiemu gatunkowi – hagiografii i stał się na długie wieki jej wzorcowym przykładem. Zachodowi chrześcijańskiemu przyswoił go Ewagriusz swym łacińskim tłumaczeniem, dokonany zaledwie kilka lat po powstaniu greckiego oryginału⁶.

Vita Pauli jest do pewnego stopnia polemiką z utworem Atanazego. Hieronim starał się wykazać, że pierwszym pustelnikiem i twórcą monastycyzmu egipskiego był właśnie bohater jego utworu a nie Antoni. Obydwa dzieła mogą być traktowane jako realizacje tego samego, w dużej mierze retorycznego, tematu, jakim była pochwała życia monastycznego przez ukazanie postawy życiowej pierwszego, doskonałego pustelnika oraz zachęta do podjęcia ascezy. O ile jednak historyczność osoby św. Antoniego w ogóle nie budzi kontrowersji, o tyle postać Pawła z Teb ma wszelkie znamiona jedynie bohatera literackiego wykreowanego od początku do końca przez autora dzieła⁷. Jest rzeczą godną podkreślenia, że nawet współcześni Hieronimowi czytelnicy żywotu powątpiewali w historyczność św. Pawła. To do nich zwraca się on we wstępie do *Vita Hilarionis*, żywotu napisanego około piętnaście lat później⁸: *Unde et nos [...] maledicorum voces contemnimus, qui olim detrahentes Paulo meo nunc forte detrahent et Hilarioni, illum solitudinis calumniati, huic obicientes frequentiam, ut qui semper latuit non fuisse, qui a multis visus est vilis existematur* – „Dlatego [...] nie zwracam uwagi na nieżyczliwe głosy tych, którzy niegdyś zlekceważyli mego Pawła, a teraz być może zlekceważą Hilariona. Jednemu zarzucali jego samotność,

⁵ Atanazy w latach 356–362 przebywał na pustyni egipskiej podczas trzeciego z kolei swego wygnania, za czasów panowania Konstancjusza II. Zob. J. Danielou, H. Marrou, *Historia Kościoła*, tł. M. Tarnawska, t. I, Warszawa 1984, s. 205.

⁶ Tłumaczenie Ewagriusza powstało jeszcze przed 374 rokiem. Był to już drugi, o wiele lepszy literacko od pierwszego anonimowego tłumaczenia, przekład dzieła Atanazego na łacinę. Zob. E. Wipszycka, Wstęp, [do:] Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot świętego Antoniego*, przekład Z. Brzostowskiej, wstęp i kom. E. Wipszycka, Warszawa 1987, s. 52. Tekst Ewagriusza został wydany obok greckiego oryginału *Vita Antonii* w: *Patrologia Graeca*, ed. J. P. Migne, t. 26, col. 837–976.

⁷ Historyczności postaci św. Pawła poświęcił artykuł H. Delehaye, *La Personnalité historique de S. Paul de Thebes*, *Analecta Bollandiana*, 44 (1926), fasc. I–II, s. 64–69.

⁸ *Vita Hilarionis* napisał Hieronim ok. 391 r. Zob. E. Coleiro, *St. Jerome's*, s. 161.

drugiemu czynią wyrzuty z powodu częstego pojawiania się wśród ludzi. O tym, który zawsze się ukrywał sądzi się, że nie istniał, zaś tego, który był widziany przez wielu, uważa się za nic nie wartego”⁹ (*Vit. Hil.*, I, 6).

Wszystkie starożytne referencje literackie do postaci św. Pawła prowadzą do dzieła św. Hieronima. On sam kilkakrotnie wspomina swego bohatera w innych utworach. Trzy razy pojawia się imię Pawła z Teb w listach: *Misimus interim tibi, id est Paulo seni, Paulum seniore, in quo propter simpliciores quousque multum in deiciendo sermone laboravimus* – „Posyłam właśnie Tobie, to jest Pawłowi starcowi, Pawła [*Vita Pauli*] starszego, przy którym, mając na uwadze mniej wyrobionych czytelników, napracowałem się nad prostotą języka” (*ep.*, X, 3); *huius vitae auctor Paulus, illustrator Antonius* – „twórcą tego sposobu życia był Paweł, a tym, który je rozślawił był Antoni” (*ep.*, XXII, 36); *ad heremum Antoniorum atque Paulorum pergere gestiebat* – „gorąco pragnęła [Paula] odwiedzić pustelnię Antonich i Pawłów” (*ep.*, CVIII, 6). Do *Vita Pauli* nawiązuje św. Hieronim także w Kronikach: *Antonius monachus [...], solitus multis ad se venientibus de Paulo quodam Thebaeo mirae beatitudinis viro referre; cuius nos exitum vitae brevi libello explicuimus* – „Mnich Antoni [...], miał w zwyczaju opowiadać licznie do niego przybywającym o pewnym Pawle z Teb, mężu niezwykłego błogosławieństwa, którego koniec życia opisałem w niewielkiej książeczce” (*Chron. ad annum*, 356).

Jest rzeczą znamioną, że imię Pawła nie pojawia się ani razu w dziełach starożytnych historyków kościelnych. Ani Hermiasz Sozomen, i Sokrates Scholastyk nie czynią żadnej wzmianki o tym pustelniku. Obydwaj natomiast piszą o św. Antonim¹⁰, oddając mu palmę pierwszeństwa wśród egipskich anachoretów, w czym są zgodni ze św. Atanazym.

Jedynym świadectwem literackim dotyczącym Pawła z Teb, co do którego nie ma pewności, czy czerpie ono z dzieła Hieronima, jest wypowiedź Postumiana, jednego z rozmówców w *Dialogach* napisanych około roku 405 przez Sulpicjusza Sewera (360–420). Jest to fragment relacji Postumiana z jego podróży po miejscach tradycyjnie łączonych z pobytem egipskich pustelników: *Duo beati Antonii monasteria adii, quae hodieque ab eius discipulis incoluntur. Ad eum etiam locum, in quo*

⁹ Wszystkie przekłady łacińskich cytatów zawartych w prezentowanym artykule są mojego autorstwa.

¹⁰ Zob. Her. Soz., *Hist. Eccl.*, I, 13; Socr. Schol., *Hist. Eccl.*, I, 21.

beatissimus Paulus primus eremita est diversatus, accessi – „Odwiedziłem dwa klasztory błogosławionego Antoniego, które także dzisiaj są zamieszkiwane przez jego uczniów. Dotarłem też do tego miejsca, w które oddalił się błogosławiony Paweł, pierwszy pustelnik” (*Dial.*, I, 17, 1). Trudno dzisiaj rozstrzygać o wiarygodności relacji zamieszczonej w utworze Sulpicjusza Sewera. Być może Postumian rzeczywiście był w jakimś miejscu, które zostało mu wskazane jako tradycyjna siedziba św. Pawła lub które sam za takie uznał. Jest jednak rzeczą wysoce prawdopodobną, że autor *Dialogów*, będąc pod urokiem dzieła Hieronima, nawiązał w tym miejscu do *Vita Pauli*. Wymieniany utwór Sewera należy do grupy pism o św. Marcinie z Tours i stara się przekonywać czytelników, że Marcin był pierwszym pustelnikiem galijskim i prowadzącym tego sposobu życia na Zachodzie. Autor porównywał swego bohatera z ascetami egipskimi. Zestawiał też moc cudotwórczą Marcina i słynnych pustelników z Egiptu. Cuda, nieodłączny komponent twórczości hagiograficznej, każą jednak rozumieć odwołania do Antoniego i Pawła jako nawiązanie do ich, wypełnionych niesamowitymi zdarzeniami, żywotów napisanych przez Atanazego i Hieronima.

Jeżeli postać św. Pawła jest tylko literackim bohaterem stworzonym przez św. Hieronima, to rodzi się pytanie o celowość napisania tego żywotu. Wystąpienie przeciwko powszechnej opinii, której źródłem było dzieło Atanazego, musiało przecież budzić kontrowersje i narażać autora na krytykę wobec skąpych argumentów przemawiających za tezą Hieronima o historyczności prymatu św. Pawła nad św. Antonim. *Vita Pauli* nie mogła stanowić poważnego zagrożenia dla wiarygodności *Vita Antonii*. Wydaje się, że nie takie intencje przyświecały Hieronimowi. Warto przypomnieć, że pisząc ten utwór stał on dopiero u progu swej literackiej kariery. Z pewnością zależało mu na zyskaniu jak największej liczby czytelników i wzbudzeniu zainteresowania własną osobą i prowadzonym aktualnie przez niego ascetycznym trybem życia. Mając świadomość popularności *Vita Antonii* i atrakcyjności poruszanego tam tematu, zdecydował się stworzyć dzieło polemiczne, które nie mogło pozostać bez echa¹¹. Pomimo kwestionowanej od samego niemal początku wartości historycznej, utwór ten był bardzo poczytny i to on wprowadził św. Pawła Pustelnika pomiędzy katolickich świętych.

Vita Pauli jest finezyjnie zbudowaną opowieścią literacką, w której fikcja została wkomponowana w historyczne realia. Pierwszy rozdział

¹¹ Zob. M. Fuhrman, *Die Mönchgeschichten*, s. 80–81.

tego utworu pełni funkcję retorycznego wstępu. Zgodnie z prawidłami klasycznej wymowy znalazła się tu zapowiedź tematu dzieła¹² — opowiadanie o początku i końcu życia Pawła, pierwszego pustelnika. Autor chcąc uwiarygodnić swój wywód zastrzega, że pozostały okres życia bohatera żywotu pozostaje dla wszystkich tajemnicą, sugerując w ten sposób prawdziwość swojej relacji. Przekonanie odbiorców o wiarygodności przedstawianego wywodu było, według retoryki arystotelesowej, podstawowym zadaniem, jakiemu musiał sprostać mówca konstruując wystąpienie¹³. Istotne było zapewnienie o prawdziwości referowanych zdarzeń już we wstępie, by przez to przychylnie nastawić słuchaczy do przedmiotu mowy. *Captata benevolentia* odbiorców stanowi wszak warunek konieczny dla osiągnięcia zakładanego celu perswazji¹⁴. Wywołaniu takiego nastawienia służyć miała także skromność autora, którą przywoływał przez deprecjację własnych literackich możliwości wobec powagi i stopnia trudności charakteryzującego przedstawiany temat wypowiedzi¹⁵. Dlatego też Hieronim napisał w prologu *Vita Pauli*, że zdecydował się poświęcić utwór opisowi życia św. Pawła *magis quia res omissa erat, quam fretus ingenio* („raczej dlatego, że o tym nie pisano, niż ufając własnemu talentowi”).

Od początku dzieła autor stara się, korzystając z retorycznych środków, podnosić i wywyższać walory postaci św. Pawła. Amplifikacji służy zawarta w prologu informacja (stanowiąca w pewnym sensie tezę do udowodnienia dla całego utworu), że Paweł był pierwszym¹⁶ spośród egipskich anachoretów. Hieronim porównał go także ze św. Antonim, uważanym w owych czasach powszechnie za ojca pustelników. Porównanie z osobą uznawaną za wybitną było sposobem dowartościowania bohatera mowy pochwalnej, znanym z klasycznej retoryki i opisanym przez Arystotelesa¹⁷.

Zasadnicza część *Vita Pauli* obejmuje rozdziały od drugiego do szesnastego. Hieronim rozpoczyna swoją opowieść od podania

¹² Zob. Arist., *Ars Rhet.*, 1415a, 10.

¹³ Ibidem, 1355a, 5.

¹⁴ Ibidem, 1415a, 33.

¹⁵ Topos „afektowanej skromności” został poddany szczegółowej analizie przez E. R. Curtiusa, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1954. W języku polskim ukazał się piąty rozdział tego dzieła w przekładzie K. Krzemieniowej — Topika, *Pamiętnik Literacki*, LXIII (1972), fasc. 1, s. 231 — 265; zob. s. 236 — 240.

¹⁶ Arist., *Ars Rhet.*, 1368a, 10.

¹⁷ Ibidem, 1368a, 20.

historycznego kontekstu opisywanych zdarzeń, przywołując czasy prześladowań chrześcijan za panowania cesarzy Decjusza (249–251) i Waleriana (253–259). W relacji dotyczącej tak odległych w czasie zdarzeń autor nie mógł już odwoływać się do własnej pamięci czy wspomnień współczesnych sobie czytelników. Wprowadzenie w tok narracji takich szczegółów historycznych, jak imiona cesarzy odpowiedzialnych za ucisk chrześcijan nadawało żywotowi pozory historycznej wiarygodności. Lata prześladowań, jako sceneria dla akcji utworu, mogły szczególnie mocno przemawiać do czytelników żyjących w IV wieku ze względu na charakteryzujący tamtą epokę niezwykle wprost kult męczenników. Okrucieństwo rzymskich władców Hieronim zobrazował dwoma przykładami cierpiących wyznawców Chrystusa. Opisywane katusze są tak wymyślne i niezwykle plastycznie naszkicowane, że ich autentyczność budzi pewne wątpliwości. Za ich literacką interpretacją przemawia kilka argumentów. Obaj męczennicy poddani niesamowitym torturom pozostają w relacji pisarza bezimienni. Trudno wyobrazić sobie, aby w czasach szczególnej czci dla tej formy świadectwa wiary mogło dojść do zapomnienia imion takich chrześcijan. Same katusze, jakie spotkały męczenników, wyraźnie korespondują z literackimi obrazami pochodzącymi z innych pism powstałych w tamtym okresie. Motyw cierpienia zadanego przez kąsające owady wykorzystał także Palladiusz (ok. 364–431) w *Historia Lausiaca* opisując umartwienia Makarego z Aleksandrii¹⁸. Odgryzienie własnego języka i wypłucie go w twarz prześladowcy występuje u pogańskiego pisarza Jamblicha (ok. 250–325) w *De vita Pythagorea*, jako opis reakcji torturowanej przez tyrana Dionisiosa Timychy, ciężarnej żony pitagorejczyka Mylliasa z Kolonu¹⁹. Sceneria, w jakiej Hieronim umiejscowił opowiadane przez siebie cierpienia męczenników – szemrzący strumień, wiatr poruszający łagodnie liśćmi drzew, ogród – jest typowym retorycznym *locus amoenus*.

Główny bohater pojawia się w czwartym rozdziale utworu, jako szesnastoletni młodzieniec. Nie dowiadujemy się niczego o początku życia Pawła, jego dzieciństwie i wychowaniu. Zawarta we wstępie żywotu deklaracja Hieronima, że opisze w swym utworze początek (*principium*) drogi życiowej Pawła musi być zatem interpretowana jako zamiar przedstawienia początków ascezy Pawła – dla autora jego

¹⁸ Pallad., *Hist. Laus.*, 18, 4.

¹⁹ Iambl., *De vita Pythag.*, 194.

bohater rodzi się dopiero z chwilą jej rozpoczęcia. Pominięcie najwcześniejszego okresu życia i wprowadzenie bohatera o ukształtowanej już osobowości jest charakterystyczne dla klasycznej biografii nurtu perypatetycko-plutarchowego²⁰. Sytuacja rodzinna Pawła przedstawiona przez Hieronima (*Vit. Paul.*, IV) jest analogiczna do warunków Antoniego z żywotu napisanego przez św. Atanazego (*Vit. Ant.*, II). Obaj bohaterowie są sierotami dziedziczącymi pokaźny majątek i obydwoj mają jedną siostrę. Ukazanie przyszłego anachorety jako spadkobiercy znacznych dóbr materialnych, których mógł się później wyrzec jest dobrym punktem wyjścia dla literackiego dowartościowania decyzji o podjęciu ascetycznego trybu życia. Pierwsza krótka charakterystyka Pawła zawiera informację o jego wykształceniu (*litteris tam Graecis quam Aegyptianis eruditus*, *Vit. Paul.*, IV, 4–5). Święty Hieronim, sam doskonale wykształcony, potrafiący docenić wartość formacji intelektualnej, nie mógł inaczej ukazać swego bohatera. W konfrontacji z niepiśmiennym Antonim był to na pewno dla autora *Vita Pauli* argument zdecydowanie przemawiający na korzyść św. Pawła.

Na początku piątego rozdziału Paweł został określony mianem *prudentissimus adolescens*. Wyrażenie to można interpretować jako popularny w schyłkowym antyku pogańskim i przejęty przez hagiografię wczesnochrześcijańską topos przekonujący o szczególnej koegzystencji w osobowości chwalonej postaci zalet młodości z rozwagą i doświadczeniem człowieka dojrzałego²¹.

Opis miejsca, które obrał sobie św. Paweł na pustelniczą siedzibę (*Vit. Paul.*, V) przypomina scenerię, w jakiej Atanazy umieścił pustelnię Antoniego (*Vit. Ant.*, XLIX). Takie elementy krajobrazu, jak góra, palma i strumień mają sielankowy charakter retorycznego *locus amoenus*. Interesująca jest, przeprowadzona przez Hieronima, identyfikacja miejsca, w którym spędził swe ascetyczne życie bohater żywotu ze znajdującym się gdzieś na pustyni warsztatem, w którym bito fałszywe monety w czasach, gdy Kleopatra pozostawała w związku z Antoniuszem (37–31 r. po Chr.). Taka historyczna uwaga mogła podnosić wiarygodność opisu a jednocześnie świadczyła o erudycji Hieronima, który swobodnie odwoływał się do rzymskich dziejów sprzed czterystu lat. Miejsce wybrane przez Pawła zostało, w relacji Hieronima, wskazane

²⁰ Zob. F. Leo, *Die griechisch-römische Biographie nach ihrer literarischen Form*, Leipzig 1901, s. 180.

²¹ Zob. E. R. Curtius, *Topika*, s. 256–260.

świętemu przez samego Boga. To stwierdzenie jest niewątpliwą paralełą do podobnego określenia użytego w *Vita Antonii*. Przekład Ewagriusza, który mógł być podstawą dla Hieronima zawiera zdanie, które autor *Vita Pauli*., przeniósł do swego dzieła niemal dosłownie. Święty Hieronim napisał: *Igitur adamato, quasi a Deo sibi offeretur, habitaculo* — „Zatem upodobawszy sobie siedzibę, która została mu ofiarowana jakby przez Boga” (*Vit. Paul*, VI, 1–2). Ewagriusz podobną myśl oddał w następujący sposób: *Hunc Antonius locum, quasi a Deo sibi offeretur, amplexus est* — „Antoni obrał sobie to miejsce, które zostało mu ofiarowane jakby przez Boga”.

Informacje na temat szczegółów pustelniczego trybu życia św. Pawła są w utworze bardzo skąpe. Hieronim poświęcił zaledwie dwa zdania charakterystyce ascezy swego bohatera. Dowiadujemy się z żywotu, że Paweł całe życie spędził w samotności oddając się modlitwom oraz że pokarmu i odzienia dostarczała mu palma (*Cibum et vestimentum palma ei praebebat* — *Vit. Paul.*, VI, 2–3). By uwiarygodnić w oczach czytelników taki obraz trybu życia swego bohatera, autor powołuje się na przykłady podobnej ascezy praktykowanej przez znanych mu osobiście syryjskich mnichów. Przede wszystkim Hieronim odwołuje się jednak do ewangelicznego cytatu — „dla wierzących nie ma nic niemożliwego”²² — odgrywającego tu rolę niepodważalnego retorycznego argumentu. Zdanie św. Marka we wskazanej retorycznej funkcji odnosi się do całej pierwszej części *Vita Pauli* obejmującej rozdziały od drugiego do szóstego.

W tej partii dzieła św. Hieronim przedstawił postać św. Pawła z Teb stawiając jednocześnie tezę o jego świętości i prymacie wśród egipskich pustelników. Autor ograniczył się do scen z życia mnicha, którym nie można zarzucić nieprawdopodobieństwa. Nie ma w tej części żywotu opisów cudów, zmagania z demonami czy niesamowitych wizji. Hieronimowi zależało na wiarygodnym obrazie bohatera utworu. Posługując się retorycznymi środkami ukazywał wielkość św. Pawła. Żywot pustelnika umieścił w konkretnej historycznej sytuacji, lokalizując pozornie dokładnie jego pustelniczą siedzibę.

Druga część utworu, na którą składają się rozdziały od siódmego do szesnastego jest ciekawym pomysłem formalnym autora. Święty Hieronim zdecydował się prowadzić narrację w tej partii dzieła czyniąc pierwszoplanowym bohaterem opisywanych zdarzeń św. Antoniego — głównego „rywala w świętości” dla Pawła. Literackiego kunsztu wymagało odejście

²² Zob. Mk, 9, 22.

od charakterystycznej dla biografii bezpośredniej koncentracji na działalności i charakterze osoby, której utwór był poświęcony. Takie rozwiązanie dawało jednak atuty, które autor *Vita Pauli* doskonale wykorzystał. Chociaż począwszy od siódmego rozdziału osią opowiadania w żywocie jest Antoni, to jednak cały opis jest podporządkowany argumentacji na rzecz postawionej w pierwszej części dzieła tezy.

Tematem fabularnym drugiej partii utworu są odwiedziny św. Antoniego u św. Pawła przedstawione w konwencji pielgrzymki²³. Impulsem do wyruszenia w podróż jest dla Antoniego, który pysznił się własną doskonałością, objawienie Boże nakazujące mu udać się na spotkanie człowieka wiele od niego lepszego. Ukazanie dwóch Pustelników w bezpośrednim kontakcie i opis zależności pomiędzy nimi pozwoliło Hieronimowi na retoryczne porównanie, które nie pozostawiało żadnych wątpliwości co do prymatu Pawła nad Antonim. W relacji Hieronima sam Bóg nazwał Pawła o wiele lepszym od Antoniego, który pokornie przyjął tę ocenę. Wielokrotnie do końca utworu Antoni będzie otwarcie wyrażał podziw dla Pawła i uznawał jego wyższość. Autor dzieła obiektywizuje w ten sposób własną ocenę postawy swego bohatera, ukazując cześć, jaką darzył go jego tradycyjny „rywal” w ascezie, który widział w Pawle jakby Chrystusa i czcił w jego sercu Boga (*quasi Christum in Paulo videns et in pectore eius Deum venerans* — *Vit. Paul.*, XII, 15–16). Sam Antoni składa w *Vita Pauli* hołd Pawłowi uznając go za jedynie prawdziwego mnicha i porównując z Eliaszem i Janem, biblijnymi przodkami wszystkich ascetów. Hieronim włożył w usta Antoniego wypowiedź: *Vae mihi peccatori, qui falsum monachi nomen fero. Vidi Eliam, vidi Ioannem in deserto, et vere in Paradiso Paulum vidi* — „Biada mi grzesznikowi, który fałszywie noszę imię mnicha. Widziałem Eliasza, widziałem Jana na pustyni i w istocie widziałem Pawła w raju”. (*Vit. Paul.*, XIII, 5–7). Oprócz powyższego porównania Pawła z Eliaszem, autor żywotu odwołuje się do historii życia proroka w opisie ascezy swego bohatera także za pomocą literackich aluzji biblijnych. Podobnie jak Eliasza, Pawła karmi kruk²⁴ przynoszący mu codzienną strawę. Literacką reminiscencją biblijną, którą można znaleźć także w *Vita Antonii* (*Vit. Ant.*, LXXXIX), jest dziedziczenie po zmarłym

²³ Zob. D. Hoster, *Die Form der frühesten lateinischen Heiligenviten von der Vita Cypriani bis zur Vita Ambrosii und ihr Heiligenideal*, Köln 1964, s. 57.

²⁴ Zob. *Reg.*, 3, 17, 6.

pustelniku jego wierzchniego okrycia, co może być interpretowane jako aluzja do przekazania przez Eliasza płaszcza Elizeuszowi, który to akt stał się symbolem sukcesji proroczej²⁵. W utworze Atanazego Antoni oddał przed śmiercią własne okrycie z owczej skóry (μηλωτή) Serapionowi, natomiast w *Vita Pauli* Antoni jest spadkobiercą tuniki Pawła. Aluzje biblijne, które porównywały bohatera hagiograficznego dzieła z Eliaszem były bez wątpienia łatwo rozpoznawalne przez chrześcijańskich odbiorców IV-wiecznej literatury. Cała twórczość pisarska tamtej doby powstająca w kręgu kościelnym jest nasycona biblijnymi cytatami i aluzjami, które odgrywały rolę retorycznych argumentów.

Porównanie z osobą powszechnie uznawaną za wybitną, w tym wypadku ze świętym prorokiem, jest zalecanym przez Arystotelesa w *Retoryce* sposobem podnoszenia wartości osoby opisywanej w popisowym wystąpieniu. Taka synkryza była szczególnie pożądana w wypadku niewielu innych argumentów, jakimi dysponował autor mowy podejmując się wygłoszenia pochwały²⁶.

Demonologia, stanowiąca ważny element kultury wschodniego chrześcijaństwa IV wieku, znalazła także swoje miejsce w *Vita Pauli*. O zmaganiach św. Pawła z demonami autor nie pisze, sugerując jednak (*Vit. Paul.*, I), że stanowiły one zwykły element ascetycznego życia pustelnika. Doskonała samotność jego bohatera²⁷, w jakiej spędził całe niemal życie, okryła, według Hieronima, tajemnicą ten nieodzowny aspekt pustynnej egzystencji. W żywocie, który tkwi w konwencji kanonicznej dla tego gatunku *Vita Antonii*, nie mogło jednak zabraknąć opisów niezwykłych stworzeń – demonów. Są to w dziele Hieronima sceny, których podstawową funkcją jest, jak się wydaje, nadanie literackiego kolorytu. Ich charakter jest zupełnie inny, niż demonologia zawarta w dziele Atanazego. Wędrujący w *Vita Pauli* Antoni spotkał najpierw hipocentaury, który wskazał mu dalszą drogę, a następnie satyra, który w imieniu swoich towarzyszy obdarzanych kultem przez pogan poprosił Antoniego o wstawiennictwo u Boga. W *Vita Antonii* tytułowy bohater nieustannie zмага się z niesamowitymi stworami uosabiającymi siły szatańskie, walcząc z nimi także fizycznie. Demony pokazane w *Vita Pauli* są zupełnie niegroźne, a wręcz przyjacielskie

²⁵ Zob. *Reg.*, 3, 19, 19.

²⁶ Arist., *Ars Rhet.*, 1368a, 20.

²⁷ Oddalenie się Pawła od świata jest, w relacji Hieronima, bardziej radykalne niż pustelnicze życie Antoniego, co mogło służyć także za argument przemawiający za pierwszeństwem Pawła. Zob. D. Hoster, *Die Form*, s. 62.

i usłużne wobec Antoniego. Hieronim starał się również o uwiarygodnienie scen, w których występują niezwykle istoty. W przypadku hipocentaury autor daje czytelnikowi do zrozumienia, że mogło być to przywidzenie charakterystyczne dla pustyni. Potwierdzeniem realnego istnienia stworów przypominających znane z pogańskiej mitologii satyry ma być fakt publicznego pokazywania podobnej istoty za czasów Konstancjusza Chlorusa, przytaczany przez Hieronima jako wydarzenie historyczne nie budzące kontrowersji.

Na uwagę zasługuje w *Vita Pauli* funkcja, jaką spełniały sceny, których bohaterami są zwierzęta. Drogę do pustelni Pawła wskazuje Antoniemu wilczyca (*Vit. Paul.*, IX). Pożywienia dostarcza ascecie kruk (*Vit. Paul.*, X) i w końcu w wypełnieniu misji, która została powierzona Antoniemu – pochowaniu zmarłego Pawła – pomagają lwy wykopujące grób dla świętego ascety (*Vit. Paul.*, XVI). Opis takich zwierzęcych zachowań służył bez wątpienia argumentacji o świętości Pawła, któremu, w relacji Hieronima, nawet zwierzęta służyły i obdarzały go czcią.

Drugą część utworu, poświęconą wizycie Antoniego u Pawła, w której Hieronim argumentował postawioną przez siebie tezę o świętości Pawła i jego pierwszeństwie wśród egipskich pustelników, kończy opis śmierci głównego bohatera. Ten epizod ma w analizowanym dziele szczególne znaczenie. Jest to kulminacja, do której autor prowadził czytelników od samego początku utworu. We wstępie Hieronim zaznaczył, że żywot poświęcił wyłącznie opisowi początku i końca życia Pawła. Celem pielgrzymki Antoniego jest pochowanie głównego bohatera dzieła, który świadomie żegna się z życiem doczesnym. Opis śmierci z towarzyszącymi jej niezwykle okolicznościami był ważnym elementem kompozycyjnym także w tradycyjnej biografii pogańskiej²⁸. Dopiero jednak w hagiografii, ze względu na szczególną rolę śmierci, która w eschatologicznej interpretacji chrześcijańskiej jest bramą do nowego życia, stał się nieodzownym składnikiem strukturalnym. W *Vita Pauli* Antoni widzi Pawła, który wśród aniołów, proroków i apostołów wznosi się wprost do nieba (*Vit. Paul.*, XIV). Scena ta przypomina podobny opis zawarty w *Vita Antonii*, gdzie Antoni był świadkiem analogicznego wniebowzięcia duszy pustelnika Amuna (*Vit. Ant.*, XLIX). Ciało Pawła, w dziele Hieronima, nawet po jego fizycznej śmierci pozostało w modlitewnej pozycji (*Vit. Paul.*, XV). Relacja o niezwyklej pomocy, jakiej udzieliły przy wykopywaniu grobu dla pustelnika lwy, domagające się za swą

²⁸ Zob. F. Leo, *Die griechisch-römische*.

pracę błogosławieństwa od Antoniego, jest zwieńczeniem całego ciągu wydarzeń i niezwykłych okoliczności towarzyszących śmierci Pawła. Hieronim nie pozostawił czytelnikom cienia wątpliwości co do tego, że jego bohater znalazł się w niebie. Był to ostateczny argument, którym przekonywał odbiorców dzieła o świętości Pawła i wartości ascezy jako drogi do świętości.

Zakończenie *Vita Pauli* jest nauką moralną wygłoszoną przez samego Hieronima. Autor wykazuje małoduszność i głupotę ludzi dbających jedynie o dobra doczesne. Przeciwstawia takiej postawie życiowej ascetyczny tryb życia Pawła, który przyniósł mu świętość. Ta cząstka kompozycyjna żywotu zawierająca szereg retorycznych pytań przypomina swą formą diatrybę cynicko-stoicką²⁹.

W ostatnim rozdziale Hieronim nazywając siebie grzesznikiem uznaje Pawła za osobisty wzór do naśladowania. Umieszczenie własnego imienia w zakończeniu dzieła jest znaną z antycznej literatury już od czasów Teognisa *sfragis*. Hieronim przypieczętował w ten sposób swoje autorstwo żywotu.

Święty Paweł z Teb jest bohaterem utworu literackiego zbudowanego z szeregu konwencjonalnych elementów. Można patrzeć na to dzieło jak na dyskurs retoryczny prowadzony według zasad klasycznej teorii wymowy. Niezwykle ważne w analizie tego żywotu jest jego zestawienie z *Vita Antonii* św. Atanazego. Jest to literacka i retoryczna replika Hieronima skierowana przeciwko twierdzeniu Biskupa Aleksandrii o pierwszeństwie Antoniego wśród egipskich pustelników. Autor *Vita Pauli* starał się udowodnić w swym dziele, zachowując pozory historycznej wiarygodności, wyższość swego bohatera nad Antonim i jego prymat pośród ascetów w Egipcie. Retoryczny warsztat Hieronima i jego literacka inwencja zapewniły świętość Pawłowi z Teb – postaci, która, chociaż mogła mieć jakiś historyczny pierwowzór, jest jednak przede wszystkim literackim bohaterem.

²⁹ Zob. M. Fuhrman, *Die Mönchgeschichten*, s. 71.

HISTOIRE ET RHÉTORIQUE DANS *VITA SANCTI PAULI PRIMI EREMITAE* DE SAINT JÉRÔME

Résumé

Vita Pauli primi Eremitae est une des premières oeuvres littéraires de Saint Jérôme. La vie fut écrite pendant le séjour de celui-ci dans le désert Chalkis et c'est une expression de la fascination de l'auteur de la vie érémitique. Dans cet article *Vita Pauli* fut analysée comme une oeuvre rhétorique, qui constituait une réplique à la *Vita Antonii* la vie écrite par Saint Athanase. Saint Jérôme en profitant des moyens d'expression de la rhétorique essayait de prouver la priorité de Saint Paule sur Saint Antoine et sa primauté parmi les moines égyptiens. D'après l'auteur de cette étude Saint Jérôme créa Saint Paule à l'aide de son art rhétorique et des moyens littéraires. Le protagoniste de l'oeuvre de Saint Jérôme est avant tout un personnage littéraire et son historicité est discutable.